

O USTAVNOM IDENTITETU CRNE GORE

Predrag Zenović

It has been more than a century since the establishment of the first Montenegrin Constitution and a decade since the adoption of the first Constitution in the newly independent Montenegro. In the past decade of independent political existence, foundational dilemmas and fears regarding the Constitution have become prominent rather than settled. The author offers three empirical models of constitutional identity: nationalism, multiculturalism, republicanism and constitutional patriotism as a normative constitutional model. The paper also examines the relation between constitutional identity and constitutional power, especially the one stemming from the nation. In the last part, the author analyses the Constitution of Montenegro as a source of the country's constitutional identity.

„Knjaževina Crna Gora našljedna je ustavna monarhija sa narodnijem predstavništvom.“

Član 1. Ustava Crne Gore, 1905.

„Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine. Crna Gora je građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava.“

Član 1. Ustava Crne Gore, 2007.

Dekada nakon prvog ustava od obnove nezavisnosti i više od vijeka prvog crnogorskog ustava (1905.) je vremenska distanca koja omogućava da pored nomotehničkih postavimo i suštinska

normativna pitanja crnogorskog ustavnog identiteta. Moderne nacionalne države konstituišu se kao vrhovne suverenosti na ograničenoj teritoriji. Uprkos eroziji vestfalijansko-bodenovskog koncepta suvereniteta, države i dalje kroz svoj ustavno-pravni poredak odlučujuće utiču na sveukupni politički, pravni i društveni život jedne zajednice.

Pravo sadržano u normama ustavnog karaktera ne normira život u pojedinostima, ali postavlja principe kojima se rukovode zakoni. Normativna snaga ustava je tako načelna, ali sveodređujuća. Kao najviša društvenougovorna tvorevina, ustav je, u svom idealnom obliku, rezultat političke deliberacije u kojoj akteri iznose svoja prava, interese i identitete. Moć ustava, proistekla iz moći donosilaca koji joj garantuju legitimnost, uobličava zatečene, ali formira i nove smjernice društvenopolitičkog života jedne zajednice. Riječju, stvara identitet političke zajednice: ustavni identitet. Društva koja prolaze kroz političku i ekonomsku tranziciju vide ustav kao kamen temeljac budućeg poretka kao najvišeg javnog dobra. U tom donošenju novih ustava, u odabiru nasljeđenih pravnih i političkih instituta, u primjeni uporedno-ustavnih rješenja, u ambicijama i vrjednosnim težnjama ocrta se samospoznaja jedne političke zajednice.

Ustavnost u vidu najvišeg pravnog akta jasnog teritorijalnog važenja, kao koncept ograničenja vlasti kroz garantovanje prava i sloboda, organizaciju vlasti i poretka, u modernom smislu nastaje sa Francuskom građanskom revolucijom. Procvat ustavnosti u zapadnom svijetu sve do Velikog rata završiče se njenim sunovratom kroz lijeve i desne totalitarizme. Danas, uprkos vidnoj renesansi autoritarnih i populističkih modela vlasti, ustavnost ostaje temeljna tačka samorazumijevanja svih država svijeta. Modeli ustavnih identiteta, ipak, značajno se razlikuju. U radu će biti ponuđena jedna tipologija istorijskih i savremenih ustavnih modela balkanskih država među kojima

one danas, jednako kao i Crna Gora, biraju svoj ustavni identitet.

Ustavni identitet

Identiteti mogu biti individualni (lični) i kolektivni. Identitet je i psihološka i filozofska kategorija. Uključuje ontološki (pitanje bića), epistemološki (kako se spoznaje identitet, kako subjekat biva svjestan svog identiteta i razlike) ali i normativni element (šta znači biti drugačiji, da li je u različitim mogućnostima identiteta skrivena ispravnija verzija identiteta). Iako su različite koncepcije identiteta strukturno različite, pravljenje paralela između njih ponekad može biti korisno. Naravno, ovaj rad se bavi specifičnim formama kolektivnih identiteta. Temeljna je, svakako, razlika između nacionalnog i ustavnog identiteta. Iako se ovi identiteti često prepliću i međusobno dopunjuju, važno je analitički podijeliti ova dva pojma. Nacionalni identitet je širi pojam i odnosi se na ideju da je jedna zajednica (etnička ili politička) specifična jer njeni pripadnici dijele tradiciju, kulturu, teritoriju, jezik ili neku kombinaciju ovih kategorija. Nacionalni identitet može biti oblik političkog identiteta kada se taj osjećaj cjelovitosti odnosi na zajednicu koja dijeli jedinstveni politički prostor (nacionalna država). Ipak, nacionalni identitet može i često da predstavlja vanpolitičku kategoriju, suprotno ideji političkog.

Ustave treba shvatiti kao „zakone proizvedene političkom odlukom koji regulišu uspostavljanje i ostvarivanje političke vladavine u okviru jedne političke zajednice“. Kao što Diter Grimm (Grimm) objašnjava, danas govorimo o normativnim, a ne o empirijskim ustavima koji su postojali prije osamnaestog stoljeća¹.

¹ Grimm, D., „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, December 2005, 447–463.

Građanske revolucije dovele su na svjetsku pozornicu građanina, koji je u duhu prosvjetiteljske misli i filozofije racionalizma vjerovao da se politička zajednica može stvoriti umno, nezavisno ili uprkos tradiciji u kojoj je ukorijenjena². Stoga se u savremenim ustavima treba prvenstveno usredsrediti na njihovu normativnu dimenziju i odrediti u kojoj se mjeri ta normativna dimenzija slijedi u političkom odlučivanju. Ustavi su najviši pravni akti, oni definišu članstvo u političkoj zajednici, prava i obaveze, cjelokupnu koncepciju politike i političke zajednice, ali i suverena: nosioca najviše političke moći.

Džekobson (Jacobsohn) je ukazao da pitanje identiteta ustavnog poretka ima duboke istorijske korijene. On citira treću knjigu Aristotelove *Politike* u kojoj stoji: „Na bazi kojeg principa možemo reći da je država zadržala svoj identitet ili, obrnuto, da je izgubila svoj identitet i postala drukčija država?“ i njegov odgovor da „Identitet polisa ne čine njegovi zidovi.“³ Dakle, nisu u pitanju zidovi, teritorija ili nužno etnicitet ili neko drugo svojstvo građana koji čine *polis*, već principi, norme, vrijednosti na koje se, dakle, ta politička zajednica oslanja. Prema Džekobsonu:

„Ustav stiče identitet kroz iskustvo. ... [...] taj identitet ne postoji ni kao isključivi plod izuma, niti kao teškom patinom

² No, nije otkrivanje prirodnih prava kao temelja slobode i jednakosti modernog građanina bilo zasnovano na istim pretpostavkama. Ako je za Francuze ovo otkrivanje prava bilo umno, kroz iskru prosvijećenosti, za građane sjevernoameričkih kolonija ustav je bio samo pozitivacija već osvojenih prava i sloboda. Habermas na ovu razliku upućuje u svom tekstu „Prirodno pravo i revolucija“ iz 1963. Već tu se vidi razlika u shvatanja etiologije ustava, odakle norme dolaze, koje ideja ustavnog identiteta pokušava dijalektički da miri: norme jesu proizvod tradicije, ali isto tako normiranjem novih principa stvaramo polja mogućnosti buduće tradicije.

³ Jacobsohn, G., *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.

prekrivena srž ugrađena u kulturu društva, koja traži da bude otkrivena. Identitet nastaje dijaloški i predstavlja mješavinu političkih težnji i privrženosti koje izražavaju prošlost nacije, kao i odlučnost onih unutar društva koji traže ... da nadiđu tu prošlost.“⁴

Ustavni identitet prilično je nov koncept u političkoj i pravnoj teoriji. Rozenfeld identifikuje tri važna obilježja ustavnog identiteta: a) činjenica postojanja određenog ustava, b) sadržaj tog ustava, i c) kontekst u kojem taj ustav djeluje. Ustavi se, *ratione materiae*, odnose na institucionalnu organizaciju politike i zaštitu temeljnih prava. Ova dva segmenta su prisutna u gotovo svim savremenim ustavima. Ipak, ustavni identitet nadilazi ovu sadržajnu ravan. Kao što Rozenfeld objašnjava:

„Postavljene u svoje savremeno okruženje, koncepcije ustavnog identiteta kreću se od usredsređenja na stvarne značajke i odredbe ustava – na primjer, uspostavlja li predsjednički ili parlamentarni sistem, jedinstvenu ili saveznu državu – na odnos između ustava i kulture u kojoj djeluje te na odnos između identiteta ustava i drugih relevantnih identiteta, poput nacionalnog, vjerskog ili ideološkog identiteta.“⁵

Konstitucionalizam zahtijeva da ustav definiše i ograniči vlast, da prednost poštuovanju vladavine prava i zaštiti temeljnih prava, a upravo ta obilježja čine ustavni identitet različitim od drugih oblika kolektivnih identiteta. Ipak, upravo zbog sličnog deklarativnog karaktera, ali i različite ustavne kulture savremenih demokratija, ustavni identiteti se razlikuju od ustava u životu političke zajednice. Rozenfeld vidi ustavni identitet kao

⁴ Ibidem.

⁵ Rosenfeld, M, *Constitutional Identity*, Oxford Handbooks Online. 19 Jul. 2016.

<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.

rezultat negiranja, preuređenja i ponovnog uključivanja određenih normativnih obilježja i kao čin raskidanja sa predustavnom prošlošću. Drugim riječima, to je rezultat političkog stvaranja i imaginacije koja oblikuje politički život zajednice.

Za Džejkobsona suštinska funkcija ustavnog identiteta je da se bavi ustavnim disharmonijama. Ustavna neusklađenost stvara potrebu za prilagođavanjem i suočavanjem sa sukobima i disonancama, a ustavni identitet mora biti dijaloški oblikovan s ciljem nadvladavanja uzroka takve neusklađenosti⁶. Rozenfled dodaje da se takav ustavni identitet mora istovremeno razlikovati od svih ostalih relevantnih ranijih i izvan – konstitutivnih identiteta, uz očuvanje ili reinkorporiranje dovoljno elementa potonjih kako bi se osiguralo neophodno prihvatanje ustavnog poretka od strane onih u čije ime se donosi.⁷ Ovdje bih zauzeo nešto drugačiju poziciju. S obzirom na inherentni karakter konstitucionalizma, ustavni identitet trebalo da bude diskursna kritička procjena drugih oblika identiteta, iako je očekivano da se na njihov sadržaj i formu oslanja u cilju ostvarenja svoje validnosti. Međutim, ako su drugi oblici identiteta suprotni suštini konstitucionalizma, njihovo uključivanje u ustavni identitet bilo bi normativno pogrešno i praktički kontraproduktivno. Ovaj argument razviću dalje u dijelu teksta koji se odnosi na odnos nacije i konstitucionalizma.

Modeli ustavnog identiteta

U skladu sa određenim karakteristikama koje proizvodi pisani ustav moguće je govoriti o različitim modelima ili oblicima

⁶ Jacobsohn, *ibid*, 23

⁷ Rosenfeld, M, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community* (2010) 10, 11.

ustavnih identiteta. Ustavni identiteti imaju svoj proces stvaranja, genealogiju, ali i odnose sa drugim ustavim porecima i identitetima, pojavu koju bismo mogli nazvati konstelacija identiteta. Zato će ovdje pored predložene tipologije, biti data i jedna kategorizacija ustavnih identiteta nekih država na Balkanu.⁸

Rozenfeld identifikuje četiri državna modela ustavnog identiteta: francuski, njemački, američki i španski. Glavna razlika između francuskog i njemačkog modela, objašnjava on, uočava se u različitim koncepcijama nacije. Citira Ulriha Projsa (Ulrich Preuss) i njegovu poznatu razliku dviju koncepcija nacije: „dok je u francuskome konceptu nacija cjelina demosa, u njemačkom i istočnoevropskom konceptu nacija je skupina definisana u smislu etničke pripadnosti – nacija je etnos“. U njemačkom modelu koji je teorijski elaborirao Karl Šmit (Karl Schmitt), univerzalna koncepcija demokratije tipična za francuski model zamijenjena je etnocentričnom demokratijom kao idealom samovlade.

Američki model ustavnog identiteta bliži je francuskom nego njemačkom. Ovdje Rozenfeld upućuje na važnu distinkciju između francuskog i američkog ustavotvornog iskustva, posebno kada je u pitanju konstrukt nacije. Za razliku od Francuske, gdje je nacija već postojala – ne još u obliku u potpunosti prilagođenom potrebama novog ustavnog poretka – u Sjedinjenim Državama, ustav je postavio okvir za državu i prethodio naciji. Politička francuska nacija, konstituisana od njenog građanstva u francuskom slučaju ima konstitutivnu moć

⁸ Tipologiju modela ustavnih identiteta balkanskig država, koju ovdje koristim, izložio sam u svom istraživačkom projektu „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identity of Balkan States“ na New Europe College-u u Bukureštu.

i njena je volja tako ključna, ona prethodi ustavnom poretku.⁹ U američkom slučaju, ustav stvara naciju, pravni poredak prethodi političkom konceptu nacije.

Konačno, španski model se razlikuje od prethodna tri u dva glavna aspekta: on postavlja okvir za multietničku politiku i integriše transnacionalne norme u preskriptivni poredak multietničke države nacije.

Smatram da bi Rozenfeldov analitički aparat mogao biti koristan za moguću klasifikaciju balkanskih ustavnih tradicija i identiteta i konačno analizu elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Njegova kategorizacija sadrži glavne elemente potrebne za normativnu analizu: karakter i ulogu nacije, odnos između nacije i ustava, kao i međusobno povezivanje identiteta i razlike unutar nacionalne državne: koliko se glasovi drugih, koji ne pripadaju ili nisu integrisani u dominantnu kulturnu grupu, mogu čuti. Ipak, polazeći od ove analize predložio bih nešto drugačiju kategorizaciju, prema kojoj postoje četiri idealno-tipska modela, od kojih su tri empirijska i posljednji normativan.

Modeli se diferenciraju prema četiri kriterijuma: *konceptija nacije*, *konceptualizacija suvereniteta*, *određivanje drugosti* i *predmet patriotske lojalnosti*. Smatram da su ti kriterijumi presudni za konceptualizaciju političke zajednice, pripadnost i lojalnost kao važne denominatore ustavnog identiteta. Koncept drugosti je važan kao kriterijum jer su manjine upravo neuralgična normativna tačka postautoritarnih istočnoevropskih poredaka. Za Crnu Goru je to posebno važno upravo zbog kulturnog pluralizma njenog društva.

⁹ Sjejes je ovu političku koncepciju nacije i njen *pouvoir constituant* iskazao riječima „Nacija prethodi svemu. Ona je izvor svega. Ona je uvek pravna, ona je uvek sam zakon...način na koji izražava svoju volju nevažna je...svaka procedura je odgovarajuća, i njezina volja je najviši zakon“, navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015.

Koncepcija nacije (etničko/političko). Koji su kvaliteti većinske skupine? Da li je to temeljeno na etničkom porijeklu – specifičnoj kulturnoj nacionalnoj skupini te njenoj historiji, jeziku, ili je li to politički kriterijum – državljanstvo? Ovo nam govori o uslovima za članstvo u jednom svijetu u kojem su nacionalne države glavni tip političkog poretka. Uopšteno, kako je već naznačeno, koncepcija nacije može biti ili etnička (temeljena na jeziku, kulturi, religiji ili drugim kriterijima) ili politička (temeljena na državljanstvu, političkom teritoriju).

Konceptualizacija suverenosti. Ko je suveren, ko je vlasnik da odlučuje o zajednici? Ko je nosilac najviših političkih moći: *etnos, demos*, građanin, narod, nacija? To nam omogućava da vidimo kako su odnosi moći distribuirani u društvu. Da li pojedinac ili manjinska skupina autonomno odlučuju o pitanjima koja ih se tiču? O odnosu konstitucionalne moći i ustavnog identiteta biće više riječi kasnije.

Određivanje drugosti. Određivanje forme ustavnog identiteta konstituiše nužno one druge, koji nisu dio te političke zajednice. U savremenom svijetu suverenih država prava građanstva nisu zagarantovana svima koji se nalaze na teritoriji neke zemlje: u prvom redu strancima. Međutim, isključivanje određenih kategorija ne zaustavlja se samo na onima koji nemaju pasoš ili ne plaćaju porez, već se odnosi i na one koji su arbitrarno i nepravedno isključeni iz simboličkog i političkog identiteta zajednice.

Predmet patriotske lojalnosti. Najzad, način na koji se ovi idealni tipovi konstruišu i zagovaraju određenu privrženost zajednici. Riječ je o patriotskim osjećajima ili osjećanjima. Drugim riječima, taj kriterijum nam govori gdje je simbolička vrijednost zajednice, ali i njeno normativno težište. To indirektno ukazuje na glavni legitimacijski diskurs političke zajednice: odakle dolaze argumenti za legitimisanje političkih odluka.

Prva tri od četiri idealna modela koja predlažem bila su prisutna u ustavnim povijestima balkanskih država, ali obično u različitim mješovitim tipovima. Ipak, oni se mogu tumačiti kao idealni tipovi/kategorije koje uključuju različite vrijednosti prethodno navedenih kriterija. Ovi idealni tipovi ustavnog identiteta su: *nacionalizam, multikulturalizam/multinacionalizam, republikanizam i ustavni patriotizam*.¹⁰

Nema sumnje da je nacionalni model najprisutniji u svim balkanskim državama, a to je bio slučaj s najvećim dijelom njegove povijesti. Ustavi i zakoni o državljanstvu daju na jedan ili drugi način prvenstvo pripadnicima jedne etničke/nacionalne zajednice. Aktuelni ustav Srbije je definiše kao državu srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive. Slične odredbe se nalaze u rumunskom, bugarskom i hrvatskom ustavu. Ovaj oblik ustavnog identiteta skloniji je stvaranju *ustavnih drugih* (Srbi u Hrvatskoj, Albanci u Srbiji) i kao takav često za njih nelegitiman i nestabilan u smislu političkog poretka.

Republikanizam je takođe normativno impregniran koncept. Ovdje treba imati sliku francuskog republikanizma kao jednog istorijsko-normativnog modela oslonjenog na klasični republikanizam, prije nego neku savremenu teorijsku verziju republikanizma.¹¹ Taj model republikanskog ustavnog identiteta daje prvenstvo političkom u odnosu na nacionalno ili

¹⁰ Ove četiri vrste su sve prisutne u normativnom potencijalu balkanskih ustava, iako su neke povijesno prisutnije od ostalih. Možemo ih klasifikovati i prema univerzalnosti, od nacionalnog homogenog koncepta ustavnog identiteta kao najpartikularnijeg, kroz različite oblike multikulturalizma preko ujedinjujućeg republikanizma i konačno ustavnog patriotizma kao najuniverzalnijeg.

¹¹ Savremene teorijske pozicije republikanizma, neorepublikanizam ili civilni republikanizam, daju slobodi kao nedominaciji primat u političkom poretku.

etničko, te političkom zajedništvu/zajednici u odnosu na druge pripadnosti i identitete. Mogli bismo to uočiti u ustavnim eksperimentima druge Jugoslavije, iako je u praksi bila multinacionalna država, republikanski karakter je bio nesumnjivo istaknut kroz ideje jugoslovenstva, „bratstva i jedinstva“. Problem s ovako viđenim republikanizmom, kao ustavnim identitetom je to što često prikriva neke druge oblike dominacije: nacionalne, ideološke, partijske. U kontekstu savremeno shvaćenih prava i sloboda ovaj koncept može biti previše zahtjevan (*thick*) u multinacionalnom kontekstu.¹²

Multikulturalizam je, slijedivši tačke liberalno-komunitarnog spora, ušao u prostor političke filozofije u devedesetim godinama prošlog vijeka. Iako osporavan, danas nalazi svoju praktičku važnost u pravnim i političkim porecima gotovo svih zemalja zapadne demokratije. Ustavne identitete multikulturnog ili multinacionalnog karaktera danas nalazimo kao dominantne u Dejtonskoj Bosni i Hercegovini ili Ohridskim sporazumom redefinisanoj Makedoniji. Premda se ovaj koncept čini normativno primjeren multinacionalnoj stvarnosti balkanskih država, on ima i svoje nedostatke.

Normativni problem sa multikulturalizmom je to što može biti isključujući prema etničkim i manjinskim skupinama koje ne pripadaju priznatim kulturnim grupama ili nisu dio političkog aranžmana. (npr. Albanci, Mađari u Jugoslaviji kao ne-slovenski narodi bez teritorijalne autonomije prije 1974. ili pripadnik bilo kojeg naroda, osim tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini nakon Dejtonskog sporazuma, diskriminacija koja je i potvrđena u slučaju pred Evropskim sudom za ljudska prava

¹² Sekularni poredak francuskog republikanizma najslikovitiji je primjer kako ideje javnog dobra, političke i građanske vrline mogu biti predmet kontestacije religijskih manjina.

*Sejdić i Finci protiv Bosne*¹³). Takođe, uzimajući u obzir istoriju balkanskih naroda, pravo na samoopredjeljenje kao jedna od mogućih multikulturalnih politika može imati dezintegrativni efekat na poredak. Politička povijest balkanskih država pokazala je da su autonomije date određenim područjima zbog njihove specifične nacionalnosti ili kulture bile više motiv za dalju nestabilnost i povećanje interesa za nezavisnost nego put za traženje novih prostora slobode kroz postojeće ustavne aranžmane i univerzalna ustavna prava.

Konačno, *ustavni patriotizam*¹⁴ predstavlja postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i privrženost skupu normativnih sastavnica ustava, uzetog u najopštijem smislu kao jasno utvrđeni suvereni politički i pravni poredak unutar određene političke zajednice. Ne nužno kao pisani pravni akt. Kao takav, ustavni patriotizam ostavlja javnu sferu kao prostor slobodnog razvoja različitih identiteta (utemeljenih na kategoriji rase, nacije, religije, roda, seksualnosti, ideologije itd) ali podrazumijevajući da postoji ustavni minimum oko kojeg se svi građani u svom individualnom i/ili kolektivno-kulturnom identitetu mogu usaglasiti. Vjerujem da normativni potencijal ustavnog patriotizma leži u činjenici da nadilazi istorijske, nacionalne i ideološke partikularizme u cilju utemeljenja zajedničkog političkog života. Ovaj model predstavlja ravnotežu centrifugalnih (autonomija, sloboda) i centripetalnih (lojalnost zajednici, učešće u konstituisanju i odbrani ustavnih temelja) napetosti liberalno-demokratskog poretka. Problem ovog ustavnog modela je što on crpi patriotsku i građansku lojalnost iz pukog slova zakona i normativnog sadržaja koji iz njega proizlazi, te može biti odveć univerzalistički, nedovoljno

¹³ ECHR, Applications No. 27996/06 and 34836/06 of 22 December 2009

¹⁴ V. e.g. Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, (Princeton Univ. Press, 2007)

sadržajan za pripadnika jedne političke zajednice. Ovaj tip ustavnosti ima slabu mobilizatorsku, afektivnu, gravitacionu moć premda bi njegove prednosti, u cjelini uzev, prevladale ove nedostatke.

Model ustavnog identiteta	Koncepcija nacije	Nosilac suverenosti	„Drugi“ (manjine, subaltern, nepriznati)	Predmet patriotske lojalnosti
Nacionalizam	etnički	nacija kao kolektivitet	Oni koji ne pripadaju (etničkoj) naciji.	nacija
Multikulturalizam, multinacionalizam	etnički	nacije kao kolektiviteti	Svako ko nije priznat multikulturalnom/federalnom shemom.	k u l t u r n e zajednice
Republikanizam	politički	građani	Svi koji ne dijele republikanski etos.	država/republika (<i>polity</i>)
Ustavni patriotizam	politički	građanin	Svi koji ne dijele liberalno-demokratski ustavni poredak.	ustav

Tabela 1, *Modeli ustavnih identiteta*

U ustavnoj povijesti Crne Gore prožimaju se i kombinuju različiti modeli ustavnih identiteta. Ustavni model predustavne istorije ali i nakon Nikoljdanskog ustava pa sve do gubitka nezavisnosti, u skladu sa tim vremenom, bio je dominantno nacionalan, dajući prednost određenoj kulturnoj zajednici. Primjer za ovu tvrdnju je član 40 koji utvrđuje da je državna vjera u Crnoj Gori istočno-pravoslavna, kao i član 14. koji utvrđuje da „Gospodar i Njegov dom moraju biti istočno-pravoslavne vjere“. I drugi ustavi tog vremena imali su slične odredbe. Ustavnost nije svugdje pratila neutralno-laiciističku francusku konstitucionalnu poziciju jer se stvarala u specifičnom istorijsko-političkom i društveno-kulturnom kontekstu.

Međutim, elementi multikonfesionalnosti su bili prisutni u Ustavu iz 1905. FNRJ i kasnije SFRJ su bile federacije bazirane na nacionalnosti i narodnosti. Ustav iz 2007, uz građanski, nejednakom doslednošću baštini i multikulturni ustavno-politički identitet građana Crne Gore.

Republikanski identitet, paradoksalno, dijelom je stvoren Kraljevinom Jugoslavijom, njenim simboličkim i formalnim preimenovanjem 1929. godine i insistiranjem na integralnom jugoslovenstvu. Tačnije, bila je to ideološko-simbolička matrica koja je trebalo posredno da ojača legitimnost jedne višenacionalne zajednice u kojoj su do tada priznavana tri konstitutivna naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci afirmišući njihov zajednički građanski identitet. Elemente republikanizma svakako je imala i druga Jugoslavija, insistirajući na idejama opšteg javnog dobra, zajednice i posvećenosti političkom djelanju od mjesne zajednice do saveznog vijeća.

Crna Gora je u svojoj kratkoj jednovjekovnoj ustavnosti promjenila veliki broj ustavno-pravnih poredaka, a ustavnost suverene države ima nešto više od dvije decenije. Ove dvije

činjenice uzete zajedno možda mogu da objasne zašto je konstitucionalizam drugorazredna ideja u nas i zašto su svakom ustavu potrebne moći koje ne dolaze od njega samog. Moć ustava kao ključne tačke ustavnog identiteta u nas je bila ili sintetisana sa moći monarha autokrate (1905–1933) ili paralelna nadmoćnoj partitokratskoj moći (1946– ?) u kojoj je partija i suveren i vlast, država nedovršena¹⁵ a ustavnost fasadna.

Predominantnost nacionalnog modela u crnogorskoj ustavnoj istoriji (*genealogija ustavnog identiteta*) i odnos prema ustavnim modelima u ustavno-pravnim i političkim porecima zemalja u regionu te zemljama EU kao političkoj zajednici na čije članstvo Crna Gora računa (*konstelacija ustavnih identiteta*) navodi na pitanje kakav je odnos nacije i suverena u nacionalnoj državi, posebno u društvima gdje se nacija razumije etnički, a ne politički.

Nacija, konstitucionalna moć i ustavni identitet

Pored normativnih težnji jedne teorijske koncepcije ustavnog identiteta, dakle, valja se pozabaviti i metodološko-ontološkim

¹⁵ U istoimenom djelu, Đinđić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život. (Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21). Na legitimacijsku krizu komunističkog poretka koji državu čini pukim instrumentom vanustavne moći ukazuje i Prpić u tekstu „Krizu legitimnosti komunističkih poredaka“ (*Politička misao*, 1991). Pojam nedovršene države upotrebljava i Nenad Dimitrijević za Miloševiću i post petooktobarsku Srbiju, uz sličnu normativnu analizu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, *Peščanik*, <http://pescanik.net/srbijakao-nedovrsena-drzava/>

problemom kauzaliteta koji se odnosi na relaciju ustavna moć – ustavni identitet. Naime, koja kategorija prethodi, da li politička moć tvoraca ustava daje ustavu snagu važenja ili je moć nosilaca suvereniteta dobijena tek ustavom. Ovo pitanje postaje posebno važno onda kada ustav svoju moć ne crpi iz svojeg važenja nego kada je njegova moć potpomognuta ili izražena vanustavnim elementima.

Normativna konstitucionalna pozicija polazi od ideje da ustav stvara pravni poredak *ex-nihilo* društvenim dogovorom (ugovorom). Prema Šmitijanskoj koncepciji¹⁶ ustavnosti se daje izvedeni sekundarni karakter, budući da primat političkog ostaje u naciji kao kolektivitetu.

Premda je prva pozicija odveć normativna, idealistička, za drugu se čini da je nekoherentna čak i ako ostavimo po strani visoke normativne kriterijume. Naime, snaga ustava je obesmišljena ako su realni nosioci suverenosti drugi od onih koje ustav titulira. Ustav je tada samo fasada jednog u suštini neustavnog poretka. Drugo, ustavnost je po sebi pluralizam (heterogenost, jer singularnosti nije potrebna ustavnost, Rozenfeld) a nacija je nužno homogenizirajuća kategorija, čak i kada se radi o političkom, a kamo li etničkom (kulturnom) konceptu. Treće, ova pozicija ostavlja mogućnost stalne kontestacije (ne samo normativne) poretka od strane onih (nacionalnih, etničkih, vjerskih ali i drugih identitetskih manjina) kojima ustav nije omogućio princip autonomije „quod omnes tangit ab omnibus aprobetur“ – ono što se tiče svih mora od svih biti i odobreno.

Moderna ustavnost, kako je naznačeno, nastaje sa modernom građanskom državom i političkim konceptom nacije.

¹⁶ Za Šmita su, cjelokupna racionalistički postavljena moderna ustavna država, te njena načela zakonitosti, ustavnosti, suvereniteta, u suštini, sekularizacija teoloških koncepata.

Univerzalnost nacionalnog, građanskog i političkog u Francuskoj revoluciji trebalo je da zamijeni monarhističko, staleško i vjersko. Zato je koncept nacije koji je nastao kao produkt Francuske revolucije specifičan i razlikuje se od kulturno-etničkog modela nacije koji nikad nije univerzalnost, već je uvijek partikularnost, posebnost.

Razlika između građanstva i ustavnosti kao univerzalističke kategorije i nacije kao kulturnog partikulariteta je proizvod različitog društveno-političkog razvoja modernih država „Na evropski modernizacijski proces u 17. i 18. stoljeću Nijemci reaguju romantičarskim propitivanjem osobitost ‘njemačke duše’ i isticanjem razlike, poglavito spram drugih naroda, poglavito Francuza. Svijest o jedinstvu Nijemaca se nastoji uspostaviti nezavisno od postojećih oblika vlasti i odvojeno od ideje slobode čovjeka, ona je istovremeno razumljena kao *nepolitička* i *transpolitička*. Za tu zajednicu i pojedince koji ju tvore *res publica* ne posreduje identitet zajednice“.¹⁷ Ovaj koncept nacije, kao prvenstveno etničke i kulturne kategorije, usvojen je od strane balkanskih društvenih elita i kasnije postao potpora jedne organske, kolektivističke političke kulture.

Oslanjajući se na Projsovu analizu i na utemeljenu razliku između *demos*a, koji je konstitutivan za utemeljenje jednog novog poretka, i *etnos*a, kao već formirane pretpolitičke zajednice, Podunavac postavlja temeljno pitanje: „trebaju li zajednice, koje svoj život definišu u pretpolitičkim terminima *etnos*a, ustav kao utemeljujući akt koji uspostavlja poredak?“ i odgovara negativno „jer njihov politički i konstitucionalni identitet leži izvan ustava...te su to ustavi bez utemeljujuće

¹⁷ Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997. Navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015, 28.

moći“ koji „nemaju utemeljujuću snagu uspostave novoga poretka, već su puki instrumenti već uspostavljene formacije političke moći“.18 Tako dobijamo ono što Hajden (Hayden) naziva ustavnim nacionalizmom – *constitutional nationalism*19, a što je karakterisalo postjugoslovensko ustavotvoračko iskustvo nakon građanskog rata.

Pred ovom dilemom nalazio se i crnogorski ustavotvorac upravo imajući u vidu da su nacionalne države usidrene u dominantnoj naciji kao nosiocu kulturne matrice političkog opštenja i legitimacije poretka. Problem je što pripisivanje moći građaninu, kao nosiocu suvereniteta u postautoritarnim socijalističkim režimima, predstavlja prepisanu konstitucionalnu formu koja se nekad kosi sa realnim lokusom moći, koji zapravo nosi dominantna nacionalna zajednica. Činjenica da je crnogorsko društvo multinacionalno i multikonfesionalno, te da u okviru istog *etnos-a* postoji nesaglasje u vezi sa tumačenjem nacionalnog identiteta, mogla bi, kao svojevrsni „slučaj komedijant“ (Crnjanski) da otvori put crnogorskom građanskom ustavnom identitetu i učini da ona izađe iz istorijski isprobane nacionalne matrice koja je pokazala i normativne i integrativne nedostatke. Ključna ustavna aspiracija ustavotvorca da suverenitet da građaninu tako bi postala ustavna i politička realnost.

18 Podunavac, Milan, *ibid.* 30.

19 Hayden, Robert M. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“, *Slavic Review* 51, no. 4, 654-73, 1992.

Ustav iz 2007. kao jezgro ustavnog identiteta

Osnovni ustavni principi

U osnovnim odredbama Ustava iz 2007, u prva dva člana, navedeno je: „Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine“. Njenu ustavnu autobiografiju upotpunjuju odrednice koje je definišu kao građansku, demokratsku, ekološku i državu socijalne pravde, zasnovanu na vladavini prava (član 1). Koliko su ovi ciljevi realnost, a koliko realnost djelimično, svjedoči i referisanje na ekološku državu.²⁰ Ipak, nesumnjivo je da se ova tendencija, makar i kao puka deklaracija, usaglašava sa savremenim nastojanjima principa međugeneracijske etike i održivog razvoja u savremenoj političkoj teoriji ali i sa principima međunarodnog prava, posebno treće generacije ljudskih prava koja se odnosi na kolektivno uživanje prava na zdravu prirodnu okolinu.

U osnovne odredbe spada i član 4 koji određuje državne simbole Crne Gore: grb, zastavu i himnu. „Grb Crne Gore je zlatni dvoglavi orao sa lavom na prsima. Zastava Crne Gore je crvene boje sa grbom na sredini i zlatnim obrubom. Himna Crne Gore je ‘Oj svijetla majska zoro’.“ Upravo je ovaj član bio

²⁰ Ova politička aspiracija je definisana još usvajanjem deklaracije 20. septembra 1991. godine na Žabljaku, čime je Crna Gora postala prva ekološka država na svijetu. Taj dokument je već naredne godine predstavljen na konferenciji UN o zaštiti životne sredine a našao je svoju pravnu pozitivaciju u Žabljačkom ustavu iz 1992. godine. Pomenuti ustav je u preambuli imao da polazi od toga da je „priroda izvor zdravlja, duhovnosti i kulture ljudskog roda, a država čuvar svetinje i čistote prirode“. Ova gotovo deistička pozicija zvuči groteskno ako se uzme u obzir realnost očuvanja životne sredine kako ondašnje tako i sadašnje Crne Gore.

predmet sporenja, u djelovima ili cjelosti, jer nosi simboličko-normativnu važnost za dominantnu nacionalnu grupu i predmet je kontestacije prosrpskog, unionističkog dijela građana. Sa članom 14. koji se odnosi na crnogorski jezik kao službeni jezik u Crnoj Gori to su jedini elementi u crnogorskom ustavu koji „vuku“ ustavni model ka nacionalnom.

Za nosioca suverenosti određen je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo.²¹ Građanin tu vlast ostvaruje neposredno i preko slobodno izabраних predstavnika. Demokratski princip ogleđa se u stavu koji kaže „ne može se uspostaviti niti priznati vlast koja ne proističe iz slobodno izražene volje građana na demokratskim izborima, u skladu sa zakonom“ (čl. 2).

Članom 6 Ustava utemeljuje se vladavina prava koja jemči i štiti prava i slobode. Prava i slobode su, jasan je Ustav, nepovredivi. Svako je obavezan da poštuje prava i slobode drugih. Član 10 propisuje „slobodno je sve što Ustavom i

²¹ Kada se govori o titularu suverenosti u teoriji, posebno onima koje se oslanjaju na društveni ugovor, postoji razlika između narodne i nacionalne suverenosti. Prema Markoviću, teorija narodne suverenosti (inspirisana teorijama Rusoa i Kanta) suverenim vidi narod, skupih svih građana, te je tako svaki građanin titular jednog dijela suverenosti. Prema teoriji nacionalne suverenosti (inspirisane Lokom i Monteskejom) nosilac suverenosti je nacija kao transcendentni entitet različit od skupa građana, koju treba u nekim verzijama razumjeti čak i kao ukupnost neidentifikovanih građana, sadašnjih, prošlih, budućih generacija (E. S. Musso). Ustavi Crne Gore koristili su različite formulacije u kojima je najviše dominiralo razumijevanje naroda kao titulara suverenosti. Međutim, isticanje građanina (a ne naroda, što je prema ovoj prvoj teoriji isto) zapravo je normativna ali istorijski generisana promjena koja oslikava ne samo da živimo u drugom vremenu nego i da drugačije razumijemo i mislimo pojmove kao što su identitet, narod, kolektiv i pojedinac (građanin).

zakonom nije zabranjeno“. Odredbe poput ove, koje daju prednost *liberalnom principu* prava, usklađene su sa onim odredbama koje daju prednost *poštovanju zakona i ustava*: „Svako je obavezan da se pridržava Ustava i zakona“ kako je navedeno u istom članu Ustava. Dozvoljene granice slobode se tu ne završavaju. Član 24. Ustava predviđa mogućnost ograničenja prava: „(z)ajemčena ljudska prava i slobode mogu se ograničiti samo zakonom, u obimu koji dopušta Ustav u mjeri koja je neophodna da bi se u otvorenom i slobodnom demokratskom društvu zadovoljila svrha zbog koje je ograničenje dozvoljeno. Ograničenja se ne smiju uvoditi u druge svrhe osim onih radi kojih su propisana“. Ovdje valja ukazati na, u teoriji jasnu distinkciju, između pravne države i vladavine prava. U pitanju su dvije tradicije, jedna koja daje primat pravima (*rule of law*) i druge koja prvenstvo daje poretku i državi (*Rechtsstaat*).²² Jasno je da ustav jedne zemlje ne može sam odrediti taj poredak kao više sklon jednoj ili drugoj tradiciji, jer je u pitanju način na koji funkcioniše cjelokupni pravni poredak, ali je činjenica da etatiistička, post-autoritarna i kolektivistička

²² Moguće je, zapravo, govoriti o tri mogućnosti odnosa prava i zakona u okviru države. Rozenfeld opisuje tri različite tradicije, njemačku „*Rechtsstaat*“, francusku „*Etat de droit*“ i anglo-američku „*vladavine prava*“. Objasnjava da, iako se anglo-američka vladavina zakona temelji na antagonističkoj vezi između države i vladavine zakona, čineći ga, paradoksalno, istovremeno i nezavisnim i od države zajamčenim, njemački „*Rechtsstaat*“ je svojevrsna simbioza između države i zakona. Za razliku od oba ova koncepta, francuski „*État de droit*“ ne odnosi se na cijeli sistema zakona i prava, i daje preimućstvo temeljnim, ljudskim pravima kao svrsi postojanja države. Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, Cardozo Law School, *Public Law Research Paper*, No. 36 (2001).

društva poput crnogorskog moraju svoje konstitucionalne paradigme jače utemeljiti u principu vladavine prava.

Slovom zakona Crna Gora je sekularna država. Vjerske zajednice, piše u članu 14, odvojene su od države. Vjerske zajednice su, kaže se dalje, ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova. Crna Gora je postala sekularna država 1852. za vrijeme knjaza Danila koji je uspješno transponovao neupitnost i univerzalnost crkvenog na državno. Međutim, Crna Gora je i dalje jedno klerikalizovano društvo u kojem se ustavno određena podvojenost ne poštuje uvijek i bez ostatka. Uzimajući u obzir važnost Cetinjske mitropolije za očuvanje modernog crnogorskog identiteta i državnosti, ne čudi ta nerijetko primjetna fuzija politike i religije u javnom diskursu. Ipak, jasno je da u izboru ustavnog identiteta jedne višekonfesionalne političke zajednice, *de facto* i *de iure* sekularna država nije mogući, već jedini izbor.

Ustav diskontinuiteta?

Ustav Crne Gore iz 2007. godine je direktna posledica obnovljene nezavisnosti Crne Gore, odnosno njenog istupanja iz Državne zajednice, a u skladu sa tačkama Beogradskog sporazuma. Na ovu plebiscitarnu odluku poziva se ustavotvorac u preambuli i donosi „polazeći od odluke građana Crne Gore da žive u nezavisnoj i suverenoj državi Crnoj Gori, donesenoj na referendumu od 21. maja 2006. godine“. U prvom članu Ustava utvrđeno je da je Crna Gora država „republikanskog oblika vladavine“ i republika se u nazivu kako ispravno uočava Šuković ne spominje.²³ Cilj ovih dviju referenci je upravo

²³ Šuković, Mijat, *Tri različita ustavna uređenja Crne Gore od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992) do sada (2009)* Revus [Online], 11 | 2009.

odlika ustavnog identiteta, a to je da istakne diskontinuitet uspostavljanjem novog poretka stvari. Drugo je pitanje koliko je ovakva formula integrišuća, ako se uzme u obzir polarizacijski karakter referenduma u skorašnjem istorijskom sjećanju. Ustavi u svom odnosu prema prošlosti nerijetko pokazuju strah od vraćanja na pređašnje stanje neporetka ili jednostavno drugačijeg poretka, ono što Dimitirjević naziva „konstitucionalizacijom straha“.²⁴ Nesumnjivo je jedno: želja ustavotvorca da najviši pravni akt bude u jasnom diskontinuitetu sa dotadašnjim političkim porcima u kojima Crna Gora nije djelovala u punom kapacitetu suverenosti.

Multikulturalna vs. građanska država

U preambuli se ističe i opredjeljenje građana Crne Gore „da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava“. U odnosu na modele o kojima smo govorili vidi se da je ustavotvorac imao za cilj da, u skladu sa istorijskim iskustvom Crne Gore, posebnu važnost da multikulturalnosti, kulturnoj, konfesionalnoj i nacionalnoj pluralnosti crnogorskog društva. Savremena politička teorija u vidu liberalnog kulturalizma kritikuje pretpostavljenu neutralnost liberalno-egalitarnog poretka i traži priznanje prava kulturnih zajednica.²⁵ Ustavotvorac u istoj preambuli polazi od donosilaca

²⁴ Nenad Dimitrijević, „Kako čitati ustav“, u: Saša Ilić (urednik), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005.

²⁵ U knjizi *Multikurno građanstvo* Vil Kimlika razlikuje tri vrste grupno specifičnih prava: prava na samoupravu, polietnička prava i specijalna prava predstavljanja. Uzimajući u obzir ovo tipologiju, Ustav iz 2007. predviđa određeni stepen polietničkih prava (koja služe integraciji manjina, poštovanju

ustava kao slobodnih i ravnopravnih građana, koji su istovremeno i pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori. Građanski i multikulturalni aspekt ustavnog identiteta su, prema viđenju ustavotvorca, u harmoniji.

Liberalna vs. socijalna država

U ovom dijelu se polazi i od nekih drugih normativnih premisa, od „uvjerenja da je država odgovorna za očuvanje prirode, zdrave životne sredine, održivog razvoja, uravnoteženog razvoja svih njenih područja i uspostavljanja socijalne pravde“. Ekonomsko uređenje, kako stipuliše član 139 „zasniva se na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurencije, samostalnosti privrednih subjekata i njihovoj odgovornosti za preuzete obaveze u pravnom prometu, zaštiti i ravnopravnosti svih oblika svojine“. Tranziciona društva, posebno ona koja se transformišu iz dirigovanih i socijalističkih ekonomija u kapitalističke, suočavaju se sa dilemom izbora ili dosljednog usklađivanja socijalne države i liberalno-ekonomskog poretka i privatne svojine kao njegovog temeljnog obilježja. U duhu te dileme je i stav 2 člana 140 koji predviđa da država podstiče ravnomjeran ekonomski razvoj svih njenih područja te (odredbe u čl. 58–79) utvrđena socijalno-ekonomska prava u korpusu ljudskih prava i sloboda.

njihovog identiteta) dok su specijalna prava predstavljanja predviđena zakonskim rješenjima koja otklanjaju prepreke političkoj participaciji (prohibitivna klauzula za manjinske narode, e. g). Prava na samoupravu za manjinske grupe, u vidu teritorijalne autonomije nema, Crna Gora je jedinstvena država, međutim mogla bi se izvesti u jednom vidu iz kombinacije opšteg prava na samoupravu i prava nacionalnih manjina.

Umjesto zaključka: ustav kao slovo slobode

Iz navedenog se uočava nekoliko važnih elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Da bi se ustav uobličio kao dominantni oblik političke identifikacije, on mora dobiti legitimnost većeg dijela političkog tijela. Konstitucionalna moć učesnika društvenog ugovora prešla bi tako u moć ustava i pravne države kao najviše suverene moći. Ustav bi, pored ostalog, postao okvir političke komunikacije koja je u stanju duboke polarizacije nekad nemoguća.

Drugo, eventualne promjene važećeg ustava bi morale da odgonetnu dileme o kojima je bilo riječ, jer se te dileme odnose na budućnost tranzicionog društva i njegovog ustavnog poretka. U prvom redu tu je dilema građanske ili multikulturne države, i premda se ovi koncepti ne isključuju, vjerujem da treba dati snažniji pečat normama koje konstituišu načela građanske države.

Pored navedenog, da bi ustav bio respektabilan pravni akt on mora da sadrži ciljeve kojima politička zajednica zaista teži a ne one koje deklarativno i *pro formae* proglašava. Ustav je akt univerzalizacije najviših principa jedne zajednice i za moderna politička društva najviša tačka normativne vertikale jedne političke zajednice. Ustavnom identitetu pečat daju ustavni sudovi, a kako su ovi de facto elektorati političkih partija tako je onaj istinski doktrinarni i naučni, a ne partikularni i partijski zamajac, svojevrsni duh pravne nauke i prakse, element koji

²⁶ Ovako bi glasila jedna liberalna definicija ustava koja polazi od ideje da se politički poredak konstituiše na principu slobode. Za Kostu Čavoškog, na primjer, ustav je *jemstvo slobode* dok Nenad Dimitrijević Ustav naziva *poveljom slobode*.

sada nedostaje genezi jednog prepoznatljivog ustavnog identiteta.

Ako je ustav kruna društvenog dogovora, onda je i najviši garant zajamčene slobode.²⁶ U vremenu proliferacije nacionalnih, vjerskih i ideoloških identiteta, ustavni identiteti ostaju ona tačka po kojoj se prepoznaju zrela politička društva, koja svjesna neprikosnovenosti slobode i od nje ponikle svekolike ljudske raznolikosti, ne zaboravljaju moć razboritog *zoon politikon*a savremenog doba da uspostavi dobar poredak kao najbolji garant svih prava i sloboda.

Bibliografija:

- Dimitrijević Nenad, „Ustav kao akt pozitiviranja društvenog ugovora“ (Constitution as an act of positivation of social contract) *Habitus*, 1999.

- Dimitrijević, Nenad, „Kako čitati ustav“ [How to Read the Constitution], u: Saša Ilić (ed), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005.

- Dimitrijević Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd 2007.

- Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.

- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983

- Grimm, Dieter, „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, 2005.
- Hayden, Robert M. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“, *Slavic Review* 51, no. 4, 654-73, 1992.
- Jacobsohn, Gary, *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.
- Kymlicka, Will. *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, Princeton Univ. Press, 2007.
- Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015.
- Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997.
- Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, Cardozo Law School, Public Law Research Paper, 2001, No. 36, 1310.
- Rosenfeld, Michel, „The Constitutional Subject, Its Other, and the Perplexing Quest for an Identity of Its Own: A Reply to My Critics“, *Cardozo Legal Studies Research Paper* No. 358, 2012.
- Rosenfeld, Michel, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*, Routledge, 2010.
- Rosenfeld, Michel. „Constitutional Identity“, Oxford Handbooks Online. 19 Jul. 2016. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.
- Schmitt, Carl, *The Concept of the Political*, Expanded Edition, trans. by G. Schwab, University of Chicago Press, Chicago, (1932), 2007.

- Šuković, Mijat, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore Od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992.) do sada (2009.)“ *Revus* [Online], 11 | 2009.

- Zenovic, Predrag, „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identity of Balkan States“, *New Europe College Papers*, 2015, to be published